

Раушан Әбдіқұлова

филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Абыздар жолымен

Бүгінде көрнекті ғалым Жұмат Жұмалыұлы Тілеповтың асқар асулы мерейтойы өзі қабырғасында тынымсыз ғылыми-ұстаздық еңбекпен марқайған білім ордасы, еліміздегі жоғары оқу орындарының көшбасшысы, білім берудің әлемдік озық технологияларын игеру және оны өзінің ғасырға жуық тәжірибесі тұрғысынан бағалай білу, жаңғырта білу біліктілігін танытуда халықаралық беделге ие болып отырған әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 80 жылдық торқалы тойымен тұспа-тұс келуін оның ғылым жолындағы кісілік қадір-қасиетіне, жанкешті еңбекқорлығына жорысақ болады. 1944 жылы Маңғыстау жерінде туып-өсіп, есейе келе еңбек жолын Жетібай мұнай-газ барлау өндірісінде мұнайшы болудан бастаған Жұмат Жұмалыұлы бойында адамға қажет үш асылдың бірі саналатын қажымас қайрат сол кезеңде-ақ орныға бастағанға ұқсайды. Тіпті, 1969 - 71 жылдарда Забайкалье әскери округінде әскери қызметкер болып істейді. Абай айтқан үш асыл қасиет бойында өзек жарып, үндестік тапқан жанның жоғары білім алып, біліктілікке ие болмай жаны тыншымасы анық. Қазірде өзі қызмет етіп келе жатқан ҚазҰУ-ды 1969 жылы бітірген ол жоғары білімге, кәсіби біліктілікке бір кісідей қол жеткізіп қана қоймай, сол кезде білгір маманға ділгір ел тілегін көксейтін қоғамдық-көпшілік басылым "Лениншіл жас" (1969 ж.) газетінде, "Қазақстан коммунисті" журналында әдеби қызметкер, "Қазақстан", "Жалын" баспаларында редактор (1972 - 78 ж.) болып қызмет атқарады. Қалам қарымын күнделікті баспасөз бен баспа ісінде шыңдаған ол 1978 - 96 жылдарда М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында кіші, аға, жетекші ғылыми қызметкер, бөлім меңгерушісі қызметтерін атқарады, ал 1997 - 99 жылдарда аталмыш институттың қолжазба және текстология ғылыми орталығының басшысы, институт директорының орынбасары болып істейді. 1999 - 2000 жылдары Алматы Халықаралық журналистика институттының ғылыми жұмыс жөніндегі проректоры, кафедра меңгерушісі болып еңбек етеді. Сол жылдарда "Ғылым" баспасының бас редакторы қызметін де қатар алып жүріп атқарады. Қандай мансапқа қолы жетсе де әлдекімдердей мардамсымайды, керісінше, баспа ісі мен ғылым ісі жастайынан өлең жазуға үйірсек кешегі жас мұнайшы, бозбала жігіт Жұматты соқпақты соқтықпалы жолдардан өткізіп, әдебиет пен ғылым жолындағы жанкештілігін сынға салып отырады. Бұл тағылымдар оған азабы мол ғылыми ізленіс жолында олжа әкеліп, өзінің

ғылыми жаңашылдығы, соны ой-танымымен ғылымға өзіндік өріс ашқан кандидаттық, докторлық диссертациялар қорғайды. 2000 жылдан ҚазҰУ-дың профессоры болып еңбек етіп, ғылыми ортада біліктілігімен, ғылым ісіне барынша адалдығымен көзге түскен ол филология ғылымдары бойынша докторлық диссертация қорғататын Ғылыми кеңесінің мүшесі болады. Қазір Халықаралық ақпараттандыру академиясының академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор Жұмат Жұмалыұлы Тілепов өзі бір кезде түлеп ұшқан ҚазҰУ-дің қазақ әдебиетінің тарихы және теориясы кафедрасында табан аудармай тынымсыз еңбек етіп келеді. Оның "Ерте дәуірдегі қазақ әдебиеті: XV - XVIII ғғ." (А., 1983; авторлардың бірі), "XIX ғасырдағы қазақ ақындары" (А., 1988; авторлардың бірі), "XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті" (А., 1994; авторлардың бірі), "Қазақ поэзиясының тарихылығы" (А., 1994;), "Елім деп еңіреген ерлер жыры" (А., 1995;), "Шал ақын Құлекеұлы". Зерттеулер (А., 1999; авторлардың бірі), "Қазақ әдебиетінің тарихы". 3-том. (авторлардың бірі) сияқты танымал еңбектері ғылымда тыңнан түрен тартқан жаңашыл нысандарымен ерекшеленеді. Қай еңбегін алсақ та, академиялық стиль айшықталады, сөзбұйдаға орын жоқ, саф алтындай таза ғылыми пайымдары дәйектілігімен тереңге тамыр тартып, ғылым өрісін аша бастайды. Қазіргі ғылыми әдіснамалардың жаңашыл бағыттарын кәнігі ғалым жіті танып, студент-шәкірттеріне өзі оқытып-үйретуден де еш жалыққан емес. Өзі де олармен бірге қайта оқып-үйреніп жатқандай күй кешетін сәттері де аз емес. Бұл, бір жағынан академиялық мобильділікті, компьютерлік шамдағайлықты қажет ететін уақыт талаптарынан туып жататын құбылыстар болса керек. Атақты Алма апайдың (профессор А. Қыраубаева) өзі де «кейбір нәрселерді студенттерімнен үйренем» деп жазған екен «Жаным садаға» кітабында.

Ж. Тілепов өзіне ғылымда бағдар беріп, жөн сілтеген Ә. Дербісәлин, Р. Нұрғалиев, тікелей ғылыми жетекшілік еткен Ш. Сәтбаева секілді ғұлама ұстаздарының ғылымдағы адалдық пен әділдікке ғана тоқтайтын сара жолын ұстанумен келеді. Ғылым ісіне тәңірідей таза жүрегімен беріліп, азапты жолына бас тіккен кешегі ұлы М. Әуезов, Б. Кенжебаев, Х. Сүйіншәлиев, З. Қабдолов, бүгінде ұлы ұстаз атанған Т. Кәкішев сынды абыздардың аманатын олардың ізін баса келген аға ұрпақтың өкілі ұстаз-ғалым Жұмат Тілепов бір сәт есінен шығара алмайды. Абыз ағалардың аманаты-әдебиет ісіне адалдық, ғылым жолының тазалығы. Иә, ол «ақырын жүріп, анық басуымен» асыл текті абыз ұстаздары сынды кісілік келбетіне де кінәрат келтіргісі жоқ. Әрдайым мұнтаздай киініп, әдеби мен сынын сақтаған тұлғалы жанның сырт келбетінен тектілік нышанын да жазбай тануға болады.

Әншейінде жұмсақ мінезді, сыпайы жанның ғылыми пікірталастарда көрсоқырлыққа, «жауырды жаба тоқуға» жол бермейтін «тура биде туған жоқтығына» сандаған шәкірттері мен ғылыми қауым көз жеткізсе керек. Алайда, ғылымдағы шалағайлыққа бірер кісі тосқауыл қоя алмасы анық. Бұрынғы қазақтың билері де: «ғылым ақылды адамды дана етеді, шала ақылды адамды ақылды етеді, ақымақ адамды жынды етеді» деп толғаған екен. Шынында да, ғылым, өнер, әдебиет-қасиетті жол, еріккеннің ермегі емес екені классицизм эстетикасынан бері айтылып келе жатқан жоқ па? Алайда, қарама-қарсылық заңдылығы адамзатпен бірге жасап келеді? Диллема? Соны да шешен-билер дөп танып: «Арғымақ атта жал болмас, Жабы келіп жалымен теңесер..» демей ме? Тәйірі, соны былай қойып, мына суретке біраз көз жүгіртсек қайтер екен дейміз тағы да..

Иә, профессор Ж. Тілеповтің университет аудиториясының мінберіне асықпай келіп, орнығып тұрып алған соң, әуелде жайбарақат қарлығыңқы дауыспен бастаған сөзі серпін ала бастады да, аздан соң ағынды судай тоқтаусыз ақтарыла бастады. Ғалым қарымды ойларын әпсәтте ұтымды дәйектермен түйіп тастап, арғымақ аттай арындап, татаусыз төгіле сөйлегенде әлгіндегі момын, биязы жанның қабағы ашылып, нұр шашырағандай болды, ұйыған аудитория қозғалақтап қалды.. Рас, бұл әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-де ежелден ірге тепкен ұлы ғұлама М. О. Әуезовтен бастау алатын ауызша академиялық шешендік тағлымы, одан кейінгі профессорлар З. Қабдолов, С. Садырбаев, А. Қыраубаева, Б. Майтанов дәрістеріндегі шешендік үрдістер көзге елес береді. Ұстаздар рухы тірілгендей күй кешесің...Қоңырау соғылады..Сондай сәтте Жұмат ұстаз да Әуезовтей абыздардың аманатын орындағандай бір серпіліп, өзін бақытты сезінеді.. Портфелін көтеріп, аудиториядан жадырай шығып бара жатады... «Дүние де өзі, мал да өзі ғылымға көңіл бөлсеңіз...» Бәрі де рас. Қалп айтқан жоқ Абай. Бірақ, ғалым Жұматтың «малға досқа» жаны қас, дүние-мансап-оның таңдауы емес, оның тіршіліктегі жүрек қалауы-туабітті табиғи дарын-қабілеті тегеурінімен дес бермей әкеліп түсірген – ғылым жолы, ұстаздық жолы.

Жоғарыда аталған еңбектерінен басқа профессор Жұмат Жұмалыұлы Тілеповтің 2013 жылы «ҚАЗАқпарат» баспасынан «Тарих және әдебиет (XIV-XX ғасыр басындағы әдебиет)» атты ғылыми еңбегі жарық көрді. Аты айтып тұрғандай, еңбек әдебиеттің тарихи тамырларын тереңнен талдауымен ерекшеленеді. Бұған дейін де ғалымның бұл еңбегін оның өзі сан жылдар бойы қызмет етіп келе жатқан әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің студенттері мен ғалымдар қауымы ғана емес, әдебиет пен

тарих мәселелері қызықтыратын басқа да көзі қарақты оқырман қауым жылы қарсы алғанына күмәнсіз сенеміз. Өйткені, бұл ғылыми дәреже ұстағанның қолында, тістегеннің аузында кетіп, Елбасының өзі айтқандай, науқандық «штампқа айналған» кезеңнің «жемісі» емес. Керісінше, Ж. Тілеповтің ғылыми еңбектерінің қайсысы да сондай ғылымдағы жолсыздыққа өзінің шынайы таза ғылыми құндылығымен «қарағайға қарсы біткен бұтақтай» ширғып қарсы тұра алатын шоқтығы биік, «қын түбінде жатпас алмас» сынды бүгінгі таңдағы саусақпен санарлық, ғылыми әлеуеті жоғары еңбектердің бірі ғана емес, бірегейлерінің қатарына жатады десек қателеспейміз. Шынында да, ғылымның туын жықпайтын осындай еңбектер болмаса, асыл мен жасықты жыға танудың өзі қиынға айналып бара жатқан жоқ па? Бұрынғы әр сөзі мен сөйлемінде терең пайым, сара ой жататын ғылыми мақала жазудың өзі компьютерлік ойыншыққа айналып барады емес пе? Асыл мен жасықты ажыратуға келгенде «көзжұмбайлыққа» жол беруді ғылым әсте кешіре алмайды. Ғылымға қосар титтей де үлесі жоқ, ойы нәрсіз, сөзі әрсіз желбуаз кітаптар баспалардан әлі де төпеп шығып жатыр. Ғылыми шені «шелтірейтіп» барған соң, баспагерге не керек?...Мейлі, кезінде «жолы болған» ғалымсымақтың дүбәра дүниелері «тоқпағы» қанша мықты болса да, таңғы шықтай мөлдіреген ар мен адал еңбектен жаратылып, таза табиғи талантты тұғыр еткен кірпиз да кінәз ғылым адамының-Абай айтқан «шын ғалымның» алдына шыға алмасы анық. Дегенмен, сол мәртебелі ғылымның арына шіркеу түсіріп алған алмағайып кезеңнен бүгінде біршама алыстадық және алыстауға тиіспіз. Қазақстан ғылымы дамудың әлемдік бағыттарына аяқ басып отыр. Жоғары оқу орындары магистранттар мен философия докторларын дайындаудың әлемдік озық тәжірибелерін игеруге және оны бағалай білуге күш салуда. Десек те, ғылым жолы- ауыр жол, «қайыспас қара нар керек, біздің бүйткен бұл іске» деп Махамбет ақын айтқандай, қай жерде еңбек етсе де, ғылымның жүгін қайыспай көтеріп, оған барынша адалдық танытып келе жатқан абзал азамат, ардақты ғалым Жұмат Жұмалыұлының ғылымға берген сан-салалы еңбегінің бірі- «Тарих пен әдебиет» десек, оны қолға алғанда «теңіздің дәмін тамшысынан танысың» дегендей, шын ұстаның қолынан шыңдалып шыққан шыңболаттай саф таза ғылыми еңбек теңіздей тереңіне тартып әкете берді..

Аталған еңбегінде ғалым көркем әдебиеттегі тарихилық проблемасының көне бастауларына үңіледі. Оның Аристотель, Г. Э. Лессинг еңбектерінен басталатын екі ғасырдан астам тарихын бағамдайды. Ал, тарихилық мәселесінің біздің әдебиеттануда зерттеле бастағанына небары жиырма жылдан астам ғана уақыт өткені белгілі. Алайда, кеңестік дәуір кезеңінде

қазақ әдебиетінің тарихилығы мәселесін қозғауға тосқауыл қойылғаны да рас. Сондықтан зерттеуші ғалым Ж. Тілепов өзінің көрнекті ғалым Шәмшиябану Қанышқызы Сәтбаеваның жетекшілігімен қорғаған «XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиетінің тарихилық мәселелері» деген тақырыптағы кандидаттық диссертациясының және «XIV-XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің тарихилығы» атты докторлық диссертациясының көптеген кедергілерге душар болғанын айтады. Зерттеушінің қырағы жанары аталған мәселені өзіне дейін қазақ әдебиеттанушыларының қалай зерттегенін шолады. Олардың кеңес дәуірінде жазылған тарихи романдар ауқымында қалып қоймай, орыс, славян тектес халықтардың жәдігерліктеріндегі тарихи жайларды, сол жәдігерліктер негізінде жазылған Н.М. Карамзиннің, М.Н. Загоскиннің, А.С. Пушкиннің шығармаларындағы тарихилық мәселесін алға тартқанын байыптайды.

Ғалым ең алдымен, көркем әдебиеттегі тарихилықтың ғылымдағы тарихилықтан сапалық ерекшелігін ажырата түсіндіріп: «Өйткені, ғылым белгілі бір дәуірдің тарихи даму заңдылықтарын тұжырымдармен өрнектесе, ал әдебиет сол тарихи құбылыстарға деген адам қатынасын-оның кісілік құлқы, әрекет-харакеті, таным дүниесіндегі өзгерістері арқылы көрсетеді» (1,5),-деп жазады. Зерттеуші Ж. Тілепов ғылыми мәселенің маңызды қырларына көңіл аударады. Әр елдің әдебиеттанушылары мен тарихшыларының «өз халқының әдебиетіндегі тарихилықтың қалыптасу кезеңін әртүрлі әдеби әдістің өкілдерінен бастайтынына» дәйектер келтіреді (1,6). Сөйтіп, ғалым Ж.Тілепов мәселенің байыбына терең талдау жасай келіп: «Бірақ, бір нәрсе анық: белгілі бір автор ел тарихымен байланысты шығармасын қай машықта жазса да, ондағы көтерілген мәселе-болған шындықтан ауытқымаған шынайылықпен ерекшеленбек»(1,7),-деп өзіндік түйін түйеді.

Зерттеуші Ж.Тілепов еңбекте ежелден жазу өнері қалыптасқан Европа халықтарының көркем әдебиетінде тарихилық мәселелерінің бастауы XVII-XIX ғасырлардың межесі екенін айтады. Біздің қазақ әдебиетіндегі бұл құбылыстың өзгешелігіне жүйелі зерттеулер жасай келіп: «Өйткені, қазақ әдебиеті – көптеген халықтарда жоқ, ауызша дәстүрді ұстанған XIV ғасырдан бергі жеке авторлар мұрасы мен кейінгі XIX ғасырдан басталар жазба әдебиеттің өкілдерінен тұратын ерекше құбылысқа ие әдебиет» (1,7),-деп өзіндік тұғырнама қалыптастырады. Автор қазақ әдебиетіндегі тарихилық концепциясының өзіне тән өзгешеліктерін пайымдай келіп, оны әлем әдебиеттануындағы тарихилық концепциясымен ұштастыра қарастырып, Г. П. Макогоненко, П. Бейль, Вольтер сияқты зерттеушілер мен философ-

жазушылардың тарихилық концепциясының адамзат қоғамындағы маңызын айқындаған тұжырымдарын дәйек етеді. Ғалым еңбегіндегі жаңашылдықтың бір үздік қыры ауызша үрдістегі авторлы әдебиетіміздегі тарихилық проблемасын Атлант мұхитының солтүстігінде өмір сүретін исландықтардың IX-XIII ғасырлардан бастау алған ауызша үрдісті авторлы туындыларымен салыстыра қарастырғандығы болып табылады. Әрине, зерттеуші әлем әдебиетіндегі тарихилық концепциясын көптеген зерттеу нысандарына сүйене отырып қорытады. Әрине, біздің ауызша үрдістегі авторлы туындыларымыз исландықтардың туындылары секілді ерте кезден бастап хатқа түспегені белгілі жайт. Хатқа түсіріп, дендеп жинау XIX ғасырда Ш. Уәлиханов, В. Радловтардан басталып, XX ғасыр басынан (Мақаш Бекмұхамедов, Сәкен Сейфуллин, Мұхтар Әуезов, І. Жансүгіров, Ғұмар Қарашев т.б.) күні бүгінге дейін жалғасып келе жатқанын зерттеуші орынды ескертеді. (1,12).

Көп уақыттар бойы тарихилық проблемасы «күйелі тақырып болып жүрді». Шортанбай, Дулат, Мұрат, Күдері, Досқожа, Әбубәкір, Ғұмар Қарашев, Нарманбет Орманбетов сияқты XIX-XX ғасыр басындағы әдебиет өкілдеріне ұлтшылдық қамыты кигізілгені белгілі. Ғалым қазақ елінің тарихын «бажайлап батыл қадамдар жасау» қиын кезеңде сол кезде жас ғалым М. Мағауиннің XV-XVIII ғасырдағы бабалар жырынан диссертация қорғауын азаматтық іс деп бағалайды (1,14-15). Сондай-ақ, бұдан кейінгі жарық көрген зерттеулер мен ұжымдық жинақтардың, соңғы жиырма-отыз жылда жарық көрген С. Қирабаев, Ш. Сәтбаева, М. Жолдасбеков, Н. Келімбетов, М. Қараев және тағы басқа да еңбектерде «бірнеше ғасырлық өмірі бар қазақ әдебиеті өкілдерінің шығармаларын кейінгі жылдардың рухани мүмкіндігі тұрғысынан тану» және оларды елінің бостандығын көксегені үшін жазықсыз тағылған айыптан арашалау принципі көзге түсетінін айтады (1,16). Жалпы, көрнекті ғалым Жұмат Тілеповтің «Тарих және әдебиет (XIV-XX ғасыр басындағы әдебиет)» атты ғылыми еңбегінде XIV-XVII ғасырлардағы қазақ әдебиетінің тарихилығы мәселесі, XVIII-XIX ғасырлардағы жыраулық мұра һәм ел тағдыры, жер тағдыры мен ақындық дәстүр және тарих жайы тарихилық концепциясы тұрғысынан тарихи-салыстырмалы, кешенді талдау әдіснамалары негізінде терең де кең ауқымда зерттеледі. Жоғарыда аталған зерттеу ерекшеліктерінен профессор Ж. Тілеповтің жаңашыл нысандағы зерттеушілік әлеуеті танылады. Ел тарихындағы аласапыран, алмағайып кезеңдердің ақын-жыраулар шығармасында бейнеленуінің ауызша үрдіске тән сипаттары мен тарихи тамырлары ашылады. Мәселен, атақты «Ер Едіге» тарихи жырындағы

деректілік пен көркемдіктің сипаттар оқырманын бейжай қалдыра алмайды. Асанқайғы, Сыпыра, Қазтуған жыр-толғаулардағы қазақтың арғы түбіне байланысты, хандар мен билердің, абыздардың, батырларлардың тарихи тұлғаларына қатысты көркемдік деректердің тарихы шындығы толымды мәліметтер негізінде нақтыланады. Жалпы, профессор Жұмат Тілепов әдебиеттанудың іргелі проблемасына қатысты қандай мәселені де шеткері қалдырмай, қорытқан ғылыми тұжырымдарын нақты деректермен немесе айқын мысалдармен дәйектейді. Өзі жастайынан ізерлей,індеге зерттеген тарихилық концепциясы мірдің оғындай дәлдікті, нақтылықты, айқындықты, деректілікті, автордан шыншылдықты талап етті және ғалымның өзіне тән туа бітті табиғи болмысы тазалық пен кіршіксіз адамдық арды әспеттеді. Ғылыми ізденіс үстінде уақытты санамай күнді-түнге жалғап отыратын табандылығы жастайынан қалыптасқан ғалым күні бүгінге дейін үздіксіз, тынымсыз ізденістен мойыған емес. Ғылымдағы жанкештілігі-алдыңғы абыз ағалар дәстүрін пір тұтқандығы. Алдыңғы толқын ағалар жолы-абыздар жолы. Сол жолмен жүріп келеді..Сол жолда бір шырақ жанғандай...Шын ғалымның ғылымда жаққан шырағы...Сан-тарапқа...Ол аялаған отбасына нұрын шашқандай.. Бейнеттің де зейнеті бар деген.. Қашаннан-ақ қанағатшыл жүрегі.. «дүние де өзі, мал да өзі».. Немересі жұмыстан келсе атасын мойнынан құшақтайды. Атасының жүзінде басқа ешкімде жоқ ерекше нұр бар..Университеттегі студент-шәкірттері де ұстаз-ғалымның жүріс-тұрысынан тәңірідей тазалықты, асқақ кісілік мінезді таниды. Дәрісін ұйып тыңдаған аудитория қоңырау соғылғанда еріксіз ес жияды...Жұмат Жұмалыұлы сияқты шын ғалым болғысы келетіндер бар шығар кім білсін.. Шынында да... шын ғалымдар көп емес...Ұлы Абай: «Болмасаң да ұқсап бақ, шын ғалымды көрсеңіз..» демеп пе еді? Шын ғалымды көрсеңіз..

Пайдаланылған әдебиет:

1. Жұмат Тілепов. Құр.: Айтуар Өтегенов.- Алматы: ҚАЗАқпарат, 2013. - 216 бет.(Маңғыстау ақын-жазушыларының кітапханасы)